

A Heltai-féle biblia.

Mielőtt az első magyar bibliafordítás nyomtatásban megjelent (1533.), nyelvünkön a szentírásnak majdnem minden része olvasható volt. Buzgó szerzetesek rendjük számára, sokszor önmaguk időtöltésére csupán, hozzáláttak a könyvek könyvének tolmácsolásához. Az ó-testamentumból: a bécsi, Döbrentei, Jordánszky és székelyadvarhelyi kódex tartalmaz részleteket; külön a zsoltárokat vagy töredékeit az Apor, Keszthelyi, Kulcsár és Batthyányi, az új-testamentum egyes részeit magyar nyelven a müncheni, Jordánszky és érsekújvári kódex őrizte meg. E fordítások azonban nem voltak közkeletűek. A katolikus vallás a bibliát a XVII. századig nem adta hívői kezébe, emielfogva a fordítása is csak az egyház szolgálira készült. Mindazonáltal irodalmi jelentőségük nagy. Középkori lírai költészetünk, melynek hivatalos poétái a papok voltak, e fordításból táplálkozott. A történeti könyvek szépprózánk fejlődését segítették elő, a zsoltárok s a biblia más lírai részei a költészetnek nyújtottak anyagot. Istentiszteletek alkalmával a szerzetes e fordításokat magyarázta s hallgatósága e magyar nyelvű szöveget véste emlékébe; ebből merítették a szent beszédek alap gondolatát, néha a hasonlatokat, kifejezéseket, sőt a gondolatok sorját is.

Komjáthy az első, ki szakítva a katolikus hit orthodox rendelkezéseivel, erazmita létére, Perényi Gáborné kívánságára a müncheni vagy Jordánszky kódexben magyarra fordított Szent Pál Leveleit átdolgozta s kinyomatta.¹ Munkájához tudákos bevezetést csatolt, melyben nagy előkészületeiről, az eddigi magyarzatok hibás voltáról értekezik s Erazmusé helyett a maga nevét írta e fejtegetések alá, holott ahhoz csak mint fordítónak van köze. Horváth Cyrill nem is késik „orzátlan hazudozással“ vádolni érte. Pedig ez elitélés csak félig találó. A reformáció korának alig van értekező munkája, mely ne idézne előszeretettel hosszú passusokat a nélkül, hogy a szerzőt csak egy szóval is említné. Heltai kátéi jórészen Luther katekizmusainak magyarra való átdolgozásai anélkül, hogy ez csak egyetlen szóval is említve volna. Melius Kálvint, Dávid Servetot²

¹ Erre maga Komjáthy utal fordítása előszavában.

² *Simler* ezért azt írja, hogy „Dávid semmi más, mint egy illusztrált Servetó“. V. ö. *Ráth* érdekes cikkét az Irod. tört. közl. VI. kötetében („Bullinger H. és a magyar reformáció“.)

sokszor idézi megjelölés nélkül. A tekintélyekre való hivatkozás különösen erénye e kornak. Komjáthyt a humanista Pannonius Pesthinus követi. Ő már az egész Újtestamentumot lefordította s ha theologiai szakismerete ily nagy munkához nem is volt elegendő, mint Aesopus első magyarra fordítója, a kifejezések szépségére törekedett. Nem rajta mult, hogy munkája a ráfordított fáradságnál kevesebb eredménnyel járt. Ez időben a protestantismus az irodalomban mint bibliakritikai áramlat kezdett lengedezni. A fordítótól többé nemcsak értelmes, de hű fordítást is kívántak. S e kíváncsalom idővel annyira fejlődött, hogy a hűség kedvéért nem egyszer le kellett mondani a magyarosságról. Sylvester Új-Testamentoma, még inkább pedig Beneczédi Székely István Zsoltárkönyve sok helyen egészen latin szelleműek, mivelhogy a Vulgatából fordítottak. Pedig Sylvesternek volt érzéke a magyar nyelv iránt, nemcsak, de ő az első, ki észreveszi s tanulmányra méltatja népköltészetünket. Ám fél e tudását korlátlanul alkalmazni. A XVI. században a biblia nem népkönyv volt, mely tanít, vigasztal, hanem törvénykönyv, melyet világi érülettel érinteni, világi nyelvezettel tolmácsolni: bűn volt. Heltaiéké az érdem, hogy e már türehetlenné lenni kezdő áramlatot — sajnos, rövid időre — föltartóztatni megkísérlették, hogy aztán Meliusnál, Félégyházinál, Károlyinál, majd pedig a katolikus Káldinál kétszeres erővel akarjon rombolni: magyaros nyelvérzékünk megromlására.

A Heltai nevén emlegetett magyar bibliának az igazi fordító szerint három csoportját különböztethetjük meg. Mózes könyveit, a Biblia negyedik részét s az Új-Testamentumot Gyulai, Ozorai, Heltai és Vizaknai fordították; a Zsoltárt s a Biblia második részét maga Heltai; a két apokryphus könyvet Gyulai. E részeket azért kell pontosan különválasztanunk, mert irodalmunkban Toldy óta az a szokás járja, hogy valamennyiért Heltait teszik felelőssé. Kardos, méginkább pedig Ballagi a XVI. század bibliafordításairól irván, az összes köteteket a Pentateuch alapján jellemzi. Hogy ez eljárás nemcsak szabálytalan, de téves is, az alábbiak fogják megmutatni.

A *Bibliának első része* az Előljáró beszéden, az ó- és újtestamentom összehasonlításán és az ótestamentomi könyvek számának s summájának előadásán kívül Mózes könyveinek fordítását tartalmazza; s 1551-ben jelent meg „a Fejérvárott lakozó“ Mihályi Csáki Mihály¹ költségén, — azért, „mert nem igen sokan vannak közöttünk, magyarok között, kik csak annyira is tudjanak deákul, hogy a deák bibliát csak betűszerint is értsék“. (c) „Míérthogy a közdeák biblia [vulgata] helylyel-helylyel a görög bibliából igen homályosan irattatott, egy néhány helyen pedig el is távozott az igaz értelemtől, főképen a zsidó bibliát követtük, míérthogy a törvénybeli könyvek legelőszür zsidóul irattattanak. De úgy követtük a zsidó bibliát, hogy előttünk volt a közdeák biblia is, előttünk a

¹ Eletrajzát összeállította Szádeczky L.: János Zs. és Izabella Lengyelországban. 281. jegyzet. V. ö. Archiv für siebenb. Landeskunde N. F. II. köt.

több deák bibliái is“. (c₃) „Noha főképen a zsidó bibliát követtük, de azért a zsidó szónak módjától sok helyen eltávoztunk, követvén az igaz értelemben a magyar nyelvnek járását“. (c₃) E néhány sornyi tájékoztatás bizonyosságot tesz arról, hogy nagy előkészülettel folyt a munka. „Jól értjük azt, hogy ki e mi munkánkat meg akarja jobbitani, annak nemcsak grammatikát kell tudni, nemcsak zsidóul és görögül kell érteni, de ezeknek felette a keresztényi tudományban tudósnak és bölcsnek kell lenni“. (c₁)

A fordítás tényleg nagy hozzáértéssel készült s nemcsak az eredeti Károlyi, de a revidált Károlyi-féle bibliánál is élvezetesebb a szövege. Schol semmi nyoma a Komjáthinál vagy Sylvesternél található magyartalanságoknak,¹ de annál több szép szó s kifejezés váltogatja egymást.² Irodalomtörténetiróink kevés kivétellel Heltai fordításával említik ez „első részt“; pedig valójában Heltai keveset dolgozhatott e könyvnél, melynek bevezető részeit Gyulai István írta,³ s mint a stílusból — és nem az orthographiából, mely ingadozó — következtethető, a szövegét is ő revidálta.⁴ Fekete Mihály azt gyanítja, hogy a fordítás sorközi magyarázatait Vizaknai Gergely készítette, mivel fennmaradt kódexében hasonló irányú munkásságot lehet találni.

Az *Új-Testamentumot* nem az a társaság fordította, a mely az előbbi könyveket. Heltai és Gyulai ugyan megmaradtak, de Ozorai

¹ Kivételek: à Felsegesnee Szentinee adgya (a₄), Kerbe ott Edenbe (1 M 15), a Sidoc gyermekek koezzuel való (2 M 2: 6).

² Parè = fű (1 M 1: 29), essoes = étvágygerjesztő (1 M 3: 6), öm = evém (1 M 3: 12), felfedeztetvén = meztelen (1 M 9: 21, I₃), egy lapatz föld = mező (1 M 11: 2, 14: 6, H₃. V. ö. „mező“ 2 M 10: 15) aldass lész (1 M 12: 2), leeves = bő (1 M 13: 10), es menten menének (1 M 14: 12, L₃), beburkondozec = beburkolózik (L₃), Jordan eluè = Jordán vizén innét (5 M 1: 1. V. ö. Erdély), Ruhaioc hogy elne nyineiee es elne rossadna megoltalmaz (a₃), egy napent való ideig (a₃), egyfalka idoe (b₃), abrasztae es abrazotba predicallottac (Cant. cant. interpret.), mi legyen es mibe fuegyen a Chr. Jesusnac orszaga (g₄), köz = ijj (I₄), metztec (1 M 25: 32), hasaszsa = hasogassa (3 M 1: 17), ock = okosság (2 M 1: 10), együld = félő, hogy (2 M 1: 10), foeldént (2 M 3: 18, 2 M 4: 3), vessetze (per. anal. adza. 2 M 4: 3), megbüszettetett a mi illatunkat = utálatossá teve (2 M 5: 21.)

³ Job könyvének ismertetésénél az Előszóban e mondatot találtam: „Ha ezokáért a háborúság szenvedésről akarsz tanúságot venni, ezt a könyvet forgasd, mert a háborúságnak békességes szenvedéséről e könyvből több és bizonyosb tanúságokat vehetsz, hogynem mint e világi bölcsenek minden könyvekből“. Az Ecclesiasticus könyv magyarázásánál pedig (h₂—h₃) ezt: „Ezokáért a ki kívánja, e könyvecskéből több jó erkölcsre való tudományt tanulhat, hogynem mint Platonak és Aristotelesnek nagy hosszú könyveiből“. Ha Jézus Sirák könyvének előszavát olvassuk, a melynél ki van írva, hogy Gyulaitól való, e mondatot találjuk: „Ezokáért, a ki kívánja, a könyvecskéből több jó erkölcsre való tudományt tanulhat, hogy nem mint Platonak és Aristotelesnek nagy hosszú könyveiből“. E mondat lényegileg egyezik az előbbi elsővel, szöszerint pedig az utóbbival. Tudva pedig azt, hogy ennek Gyulai István a szerzője, biztosan következtethetjük, hogy azoké is ő, annál inkább, mert a fordító társaké között az ő neve is szerepel.

⁴ V. ö. a * alatt felsorolt kifejezések előfordulási helyeit is.

és Vizaknai helyett Egri Lukács és Szegedi Lajos került bele. E változás a fordításon is érezhető.¹ A könyv elején Heltaitól való ajánlás van, tartalomjegyzékkel; s végén index biblicus, melyben 37 idegen, részint görög, latin és zsidó szónak jelentése van magyarázva.² A publicanus szónál Sylvester Jánossal polemizál a szótáríró, a mi biztos jel arra, hogy az ő fordítását ismerték. Az Új-Testamentumnak minden jelessége mellett sem volt akkora nyelvi hatása, mint a Pentateuchnak. Az új szók és fogalmak, melyek a kereszténység megalapítója életének s cselekedeteinek elbeszélésében előkerültek, már ismeretesek voltak. Irodalmi hatásra sem vetekedhetik az Ó-szövetséggel, költőink s szépprózairóink tartózkodással közelítették meg elbeszélésit.

E kötettel befejeződött a Heltai—Gyulai-féle társaság munkája. Irodalmunknak vesztesége marad, hogy nem fordították le az egész bibliát. Mennyi erő, mily gazdag nyelvezet, a költőiségnek minő öntudatlan megérzése s együtt a fordításnak meglepően szép példája „Mózes hálaadó éneke“ (2. M. 15: 1—20). Károlyi fordítása csak távolról közelíti meg az eredetit. A zsoldárstilusban írt „Mózes éneke“ (5. M. 32) s a Thora bezáró testamentum (5. M. 33: 26--29) nemcsak a zsidó Pentateuchnak legszebb lírai része, de a Gyulai-féle fordításnak is gyöngyei. Hasonlót mondhatunk a próféták több helyéről is. Az új testamentumnál még egyszer feltűnik e stílus. Pál levelei példaszzerűen vannak tolmácsolva, az úri imádság is — egyetlen germanizmust leszámítva (a mi kenyerünket mindennapiat) — tömött stílusával hozzáillik tartalmához. Mégis úgy tűnik fel, mintha az Új-Testamentum fordítása a legkevéssbé sikerült volna a 3 kötet között. Heltainak orthographiai és nyelvjárási sajátosságai többször zavarólag hatnak.

Külön a Gyulai nevéhez két könyv fűződik; az egyik Jézus Sirák könyve, a másik a böseség könyve.

A XVI. század protestáns iskoláiban *Jézus Sirák könyve* rendes tankönyv volt. Mielőtt Zoványi erre utalt volna, Fraknói már ilyenül említette. Gallen János kassai könyvkereskedő 1582-ben 16—20 dénárral árulta darabját. A fordítás Előbeszédében maga Gyulai

¹ A Timóth-hoz írott II. levél 3:16 versét, mely szerint az egész szentírás theopneustos (Vulgata: divinitus inspirata) Luther így fordította: „von Gott eingegeben“ — a helyes „Geiste Gottes eingehaucht“ helyett. Heltaiéknál: „Az egész lrás az Istennek ihletéséből vagyon;“ — a mi biztos következtetést enged arra, hogy ők az újszövetséget csak általánoságban tartották kanonikus szövegnek.

² Érdekes szófejtései: *abba* (= „appa. Régen a schola mestereket, kik tanítottak a scholákban, abbáknak hitták, miérthogy atyok helyett voltak a tanulóknak“), *epicurus* (= „ezen értsed a ledéreket, kiknek disznó-lütek vagyon, kik csak lakásra és a világi gyönyörűsége igyekeznek, Istenről semmit nem tartnak. Mint azok, kik Olaszországból a pápa oskolájából haza jönnek. Jaj azoknak!“)

Különös figyelemmel magyarázza a pénzértékeket: argenteus, denarius, dragma stb.

mondja el a könyv történetét. „Hoztanak vala mihozzánk Tolnárol egy néhány keresztyén atyafiúnak munkáját, a J. S. könyvét, kik ezt a nemes könyvet magyar nyelven megtolmácsolták vala. De mivelhogy meglátás nélkül nem illik vala kibocsátanunk: meglátását Heltai Gáspár, a mi szentegyházunk főpásztorá — én rám bizta. Meglátván ezokáért, némelyet az ő munkájukban helyén hagytam, némelyeket pedig világosságnak okáért elváltottattam, hogy a keresztyén ifjak nyilvánban megérthessék és igazabban követhessék.“ A Summában szószerint le van nyomtatva a Pentateuch előtti exegesisnek Ecclesiasticus cz. része (h_2-h_3), bizonyosságul annak, hogy az eredeti is Gyulai fogalmazása. Arra a kérdésre, hogy a fordítást kik készítették s kiüldötték Tolnárol Kolozsvárra, — Zoványi kutatásai után azt felelhetjük, hogy valószínűleg Zigericus Imre és Tövisi Mátyás, a tolnai iskola paptanárai. Hasonlóképpen elsősorban iskolai használatra készült *A bölcsesség könyvének* magyar fordítása is, mely Sírák könyvéhez kötve jelent meg. „És nemesak az ifjuságnak szól, melyet kiváltképpen tanítani akar, de annak felette minden rendbeli embereknek is a felsőtől fogva mind az utolsóig. Főképpen pedig — s itt az eretnekgyüülőlő Martinuzzira van czélzás — ismerni kellene e könyvet a kegyetleneknek.“ Ki fordította e könyvet? Semmi adat róla. Következtetni is csak abból lehetne, hogy Jézus Sírák könyve és Salamoné egyforma alakban, ugyanazon betűkkel nyomtatott. Az előbbi s ennek a könyvnek előljáró beszéde egyforma menetű, a fordítás homályát értelmező, szöveg közé ékel. magyarázatok mindkét könyvben e szókkal bevezetve: alias, az azt Ez észrevételek bár nem elegendők, mégis gyanútatják, hogy a fordító Gyulai István volt.

Annak, ki a Pentateuchot és a Gyulai által sajtó alá készített két iskolai tankönyvet figyelmesen végig olvasta, nem fog újszerűnek feltűnni az 1552-ben jelent *A Biblia negyedik részének* stílusa. Hiszen ennek lefordításában Heltai munkájának ép oly kevés nyoma, mint amabban. Már az gyanuba ejthet Heltai felől, hogy a czimlapon az ő neve helyett ez áll: „ . . . melyek magyar nyelvre fordítottak“. Bizvást rámondhatjuk, hogy a Pentateuch előszavában említett társaság munkája ez is, mert a stiluson kívül a könyv alakja a betűk, az orthographia egészen ugyanaz. A Gyulait jellemző igeragozás¹ mindenütt megvan.² Az előljáró beszédben ez érdekes sorokat olvashatjuk: „Úgy tetszik az emberi okosságnak, hogy a prófétáknak írása alávaló és haszontalan írás, főképpen aféle tudós-káknál, a kik azt vélik, hogy a teljes szentírást cordén tudják és által értették. — Ezokáért mineküünk, kik keresztyének vagyunk, semmiképpen nem kell eféle magunk hagyottaknak és megutálóknak lennünk, hanem a prófétákat valóban és szeretettel olvassuk

¹ Megutalniaiac, látnayac (A₂).

² Hogy e fordító társaság az apokrif könyveket nem vette fel a biblia kanonikus könyvei közé, a könyvek alakjáról is látható.

és azoknak írásokkal éljünk“ (A₂). S valóban annyi hozzáértéssel, oly nagy sikerrel tolmácsolták a próféták írásait, hogy munkájuk magyarosság, megbízhatóság s olvashatóság tekintetében mind máig nincs felülmulva.

Az első bibliafordítás, melyről bizonyossággal állíthatjuk, hogy Heltai munkája, az 1560-ban kiadott s összesen két kiadást ért *Zsoltár*. Megjelenése szorosan összefügg az 1560 január 20.-ki megyyesi zsinattal s János Zsigmond fejedelemhez intézett dedicatorója az erdélyi kalvinizmus segedelemkérése.¹ Az előszóban arról értesülünk, hogy nem kis fáradsággal készült e fordítás,² épen azért kéri az olvasót, ne bírálja szigorúan tévedéseit.³ A könyvnek e jóakaratra tényleg szüksége is van. Noha maga utal⁴ a zsoltárok dallamosságára, a fordításnál sehol nem alkalmazkodik valamilyes ritmushoz. Ez különben Károlyi fordításának is hibája. Pedig az énekek fölé irt ad notam jelzés⁵ dallamra utal. A prózai fordítás után ítélve, Heltai nem adhatta a zsoltároknak kielégítő fordítását. Nemesupán idegenszerűségekkel tarkítja stílusát,⁶ de a szöveget

¹ Ezt kimutattam Heltai cz. monogr. 39—40. lapján. Érdekes, hogy az ajánló levél végén Frater György megöletése 1560 februárius 20-ra van téve. A gyors munka hibája ez.

² „Ezzen könyörgec minden Istenfélő iámbor keresztyéneknek, hogy eszt e munkát, mely nem igen kichin: mert én tudom, mibe vagyok ennékem, ides szívvel és csendeszel elmeuel vedgyéc. Tekéntvén erre, hogy szánszándécal senkinek ártani, hanem mindeneknek használni akartam“. (+2 l.)

³ „Tudom gyarló voltomat és elmémnek lassuságát, honnét könnyen megérthetem, hogy sok vétség nélkül nem leszen ez e munka“. (+2 l.)

⁴ „A psalmusoknak felül való írásáról, melyet a deákok titulusnak neveznek, semmi bizonyos dolgot nem mondhatok. Mert ezekről mind a régi keresztyéni doktorok, mind a mostaniak igen különböznek. De még a zsidó doktorok is ezeken nem férhetnek össze. A mint énnekem tetszik, nem igen szükség ezekről nagy szorgalmatossággal tudakoznunk, mert csak egy néhány igéskével akarta a próféta megjelenteni avagy a helyt, holott a szent gyülekezetben kellett a psalmust énekelni; avagy az énekeseknek rendit. Mert külemb-külemb rendek voltak az éneklőknek. Avagy a vigaságnak tövé szerszámokat, mert eféle sok volt a zsidóknál. Avagy a psalmusnak röviden való értelmét. Egyebet erről a felül való írásról nem mondhatunk“. (+ l.)

⁵ Pl. XXII. *psalm*. „A főénekestől éneklendő a hajnali szarvasról, avagy a hajnalesillagról“.

L VII—LIX. LXXV. *psalm*. „A nótára: Ne vesszesd el“.

LVI. *psalm*. Ad notam: „Messze az idegenek között való néma galambról“.

XLV, LXIX, LXXX. *psalm*. Ad notam: „Rózsáról“.

LX. *psalm*. Ad notam: „A bizonyágtételnek virágáról“.

⁶ *Sajátos szavai*: fennelkődnek (= dühösködnek), megkentő (= választott, t. i. Krisztus; v. ö. Károlynál: megkent király), én pedig megkentem az én királyomat, miglen (= meddig), gonoszságos, nyomodja (= tapodja), fenesség (= düh), ezenért (= ezért), szükségkort (= sz.-ben), elborultak (= bemerültek), villamás (= villámlás), zöndiléss (= zengés), hitság (= hivalkodás), sápolodás (= gyöttelelem), stb. *Germanizmusok*: olyanok mint a por, melyet a szél elfuja (A₂), Sionra, az én szent hegyemre (eh. Sionon . . .) (A₃), te ütöttél arczul minden elleuségimet (A₃), érts meg kiáltásomat (ő zs.), az ő tetejére száll (= fejére) 7. zs.), az urnak beszédi tiszta beszédek, mint

sok helyen félre érti.¹ Azt, hogy néhol szabadon átdolgoz,² ezuttal nem rójuk hibájául. E vétségeknek csak egy része a gyors munka következménye; a másik a fordítás alapját tevő szövegek hibáinak átvétele. Minő szövegeket használt Heltai? — nem jegyezte föl s csupán a héber³ szövegre utal, azonban tüzetesebb vizsgálás után kimutatható, hogy a Vulgata mellett különösen Luther bibliáját forgatta.⁴

Heltai, mint exegeta nem ér fel Gyulaival. Ha Mózes könyvei elé írott bevezetésének azon sorait, melyekben a szentírásnak törtérisi könyvei vannak ismertetve, összevetjük Heltainak *A biblia második része* elé irt bevezetésével, a különbség igen feltűnően mutatkozik. Gyulai minden könyv tárgyalásánál megmagyarázza a czímet, majd rátér a tartalomra, végül a könyv hasznosságát bizonyítja; s mindezt frappáns rövideggel. Heltai 12 oldalnyi bevezetésében ájtatos módon int e könyvek szent voltára s kér, tartsuk meg a bennük foglalt igazságot. Sehol semmi nyoma annak a kritikai érzéknek, mely Gyulainál található.⁵ Mégis e kötet a zsoltházhoz

a tégelbe megtisztított ezüst és hétszer megpróbáltatott (12 : 7), Uram, miglen elfelelkezél én rólam oly igen? (13 : 2), megmentettél a nyomorgatott népet (18 : 28), te adtál énnekem a te megszabadításodnak paysát (18 : 36), te adtál őneki az ő szívének kívánságát (21 : 3), anyámról való születésemről fogva (22 : 11), az egyenesen áll az én lábam (26 : 12; Meyn fus steht auff der ebeneu — Luthernél, i. h.), meg ne vedd engemet (27 : 9), stb.

¹ Csak néhányat idézek a feltűnőbbek közül: „*Mikoron szorongatásba volnék, te tágitottál engemet.*“ Heltait a szoros-tág ellentét tévesztette meg, főleg azonban a Vulgata, mely a 4 : 2 e helyét így fordította: „in tribulatione dilatasti mihi“. Luthernél: „du mich trostest ynn angst“. The holy Bible is: „thou hast enlarged me when was in distress — a minek az értelme s a Luther-féléé is tisztább, mint pl. a legújabb Herrmann-féléé. „In Bedrängnis schafftest du mir Raum“.

„*Az én magasságimba állatott engemet*“ (18 : 34) a Vulgataban így van: „super excelsa statuens me“, a mi egyebet jelent. Heltai forrása minden kétséget kizáróan Luther bibliája, a hol az idézett hely: „und stellet mich auff meyne hohe“. E vers Károlynál sem egészen értelmes: a szarvas és a vár egymással szembeállítva zavarólag hat. Luther helyes értelme gondolt, anélkül, hogy azt ki is tudta volna fejezni. Angolban a két mondat-tag értelme szorosan kapcsolódik: „He maketh my feet like hinds'feet, and setteth me upon my high places“ (33).

Mint ezt azóta a kritika kimutatta, Luther több zsolthárt hibásan fordított. Úgy látszik, Heltai is tudott erről, mert néhol öntudatosan a helyes szöveget fordítja, más szóval Luther bibliájánál a Vulgátat megbizhatóbbnak tartotta. Csak egy példa is igazolja ez állítást. Luther a 20 : 10-et így fordította: „Hilff herr, Der konig erhore vns zur zeyt wenn wyr ruffen“. Ez így hibás. A Vulgata szerint: „Domine, salvum fac regem: et exaudi nos in die, qua invocaverimus te“. Heltai a V. után így fordítja: „Az Úr megoltalmazza a király: meghallgat minket, mely nap ötet segítségül hívjuk“. Stb.

² Pl. 26 : 2. stb.

³ 14 : 1. utáni jegyzetben.

⁴ Ha valamely szónak magyar jelentése nem jut eszébe, mint Komjáthy Benedek, Heltai is több szót közül, egyet rendesen, a másikat zárójelben. Pl. 1 : 2 „gyönyörűsége (kedue)“.

⁵ Feltűnőnek tetsző állításom igazolására ide íglatom a Heltai-féle exegesis kivonatát: Istennek segítségével megtolmácsolta a szent könyveket,

képest haladást mutat. Az az öt év, mely a zsoltórok lefordítása óta eltelt, Heltainak nemesak formaérzékét növelte, de magyaros nyelvérzékét is nagyban fejlesztette.

melyekbe befoglalva vannak szép és drágalátos historiák. E könyvek nem fabulák, hanem rakvák a profétáknak mondásával, sőt a mit a több proféták az ő írásokban megírtanak az Úrnak ígéreti, avagy fenyegetései felől, hogy miképpen teljesítette isten: e könyveknek históriáiban nyilván megmutatják. Ez írásnak szentsége felől soha senki nem kételkedett, még a zsidók sem. Ez írásokat nem csak olvasni, de tudni is kell, a tudókat Isten felmagasztalja, a gyalázókat pedig gyalázatba kergeti. E rendeléstől senki ne térjen el, noha kísértésből Isten az istenteleneknek sokszor kedvez s a főlöket próbára teszi. Erre igen szép példák vannak e könyvekben. (Itt következik a jók és gonoszok közti különbségnek hosszadalmas összehasonlítása.)

DR. BORBÉLY ISTVÁN.

Sz. 71—1910.

Az Egyh. Képv. Tanács körlevele.

1. Az egyházköri t. esperesi hivataloknak.
2. A theologiai intézeti t. bizottságnak.
3. A kollegiumi t. igazgatóságnak.
4. A székelykereszturi gymn. t. igazgatóságának.
5. Az E. Főtanács t. tagjainak.

Tekintettel arra a támadó, gyanusító hirlapi szerepre, melyet a kereszturköri unitárius lelkéször lapja, az „Unitárius Egyház“ közigazgatási hatóságainkkal és vezetöinkkel szemben maga elé tüzött és gyakorol; tekintettel arra, hogy nevezett egyházi lapban püspökünk, főtanácsunk, jogügyi bizottságunk és főtanácsot alkotó egyházi tanácsosaink és képviselőink oly hangon vannak aposztrófálva, hogy azt szó nélkül hagyni nem lehet, addig is, míg az Egyházi Főtanácsnak alkalma nyilhatnék azzal foglalkozni, az Egyházi Képvisező Tanács kötelességének ismeri a támadást és gyanusítást megfelelő visszautasításban részesíteni. Minthogy pedig ezt tennie hirlapi uton, hatósági tekintélyével nem egyeztethető össze: ezen az uton teszi meg nyilatkozatát, felhiva egyházköri esperes fiait, intézkedjenek az iránt, hogy az felolvastassék mindenik egyházközség közgyűlésében és terjesztessék a legközelebbi egyházköri közgyűlés elé.